

Mühazirə №10

Mövzu:Təktərkiibli cümlələr və onun növləri

Plan:

10.1.Bütöv cümlə və onun xüsusiyyətləri;

10.2.Yarımçıq cümlənin qrupları.

10.1.Bütöv cümlə və onun xüsusiyyətləri

Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin işlənilib-ışlənməməsinə,buraxılıb-buraxılmamasına görə sadə cümlə iki növə ayrılır:*bütöv və yarımçıq cümlələr*.

Fikrin ifadəsi üçün ehtiyac duyulan,bütün üzvləri biləvasitə iştirak edən ,buraxılmamış olan cümlələr bütöv cümlələr adlanır.Məsələn,*Yenə şeypur səsləri gurladı.Meşədə boğuş bir güllə səsi eşidildi.Sahil boyunca ağacların xırdaca yarpaqları titrədi (M.H)*.

Bütöv cümlələr müxtəsər və geniş olur.Müxtəsərlər ya baş üzvlərdən hər ikisi,ya da baş üzvlərdən birindən ibarət olur.Məs.: *Səməd dillənmirdi.Təhmasib bəyin həyəti (S.R).Səhərdir*.

Geniş bütöv cümlələr isə baş üzvlərlə yanaşı,ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakından ibarət olur.Məs.: *Səməd qımışıb tez-tez əlini saqqalına çəkirdi (İ.H)*.

Bütöv cümlə ya cümləkiçikli,ya da təktərkiibli cümlə şəklində formalaşır.Məs.: *Camaat susub maraqla qulaq asırdı.Danışdıqca hər sözünə ürəyinin bir zərrəsini qatan ,cəsarətlə,inamla çarpışan Sənubərə ürəyi yandı,yazığı gəlirdi*.

Mübtədası I və II şəxsə olub,üslubi məqamla əlaqədar buraxılmış olan cümlələr də bütöv sayılır.Mübtədanının buraxılması ilə yaranan yarımçıqlıq III şəxsə aiddir.

10.2.Yarımçıq cümlənin qrupları

Bir və ya bir neçə üzvü buraxılan,lakin asanlıqla təsəvvürlə bərpa edilə bilən cümlələrə yarımçıq cümlə deyilir.Məs.:- *Ağa,şikayətim var? - Kimə? - Ağa,pristava. - Mən özüm də bir həftədir ki,onun yolunu gözləyirəm. - Bəs hara gedib,ağa? - Qaçaq qovmağa. - Bəs sən kimsən ,ağa? - Mən pristavın pomoşniki. - Yaxşı,sən su şikayətinə baxa bilərsən? - Yox! - Niyə? - Başım ağrayır. (S.R)*

Bu dialoqda - *Kimə? - Ağa,pristava. - Qaçaq qovmağa. cümlələri yarımçıq, Ağa, şikayətim var?. - Mən özüm də bir həftədir ki,onun yolunu gözləyirəm. - Bəs hara*

gedib, ağa? - Bəs sən kimsən ,ağa? – Mən pristavın pomoşniki.- Yaxşı,sən su şikayətinə baxa bilərsən? bütöv cümlələrdir.

Yarımçıq cümlələr ən çox dialoqlarda (Yazılı və şifahi nitqdə) işlənir. Buraxılmış üzvün əvvəlki cümlələrdə işlənməsi yarımçıq cümlənin xarakterik xüsusiyyətidir. Məs.: - *Kimi istəyirsən, bala? – Dədəmi. – Dədən kimdir? - Dədəkişi. - Öz adı nədir? – Budaq. (Ə.V)*

Yarımçıq cümlə dedikdə fikrin yığcamlığı nəzərdə tutulmur. Yarımçıq cümlələr dedikdə forma, quruluş yığcamlığı, qrammatik yarımçılıq nəzərdə tutulur. Yarımçıq cümlə fikrin aktuallaşması ilə bağlıdır. Danışan şəxs təkrarlara yol verməmək, fikri sadə, aydın, səlis qurmaq üçün bir çox üzvləri nitqdə ixtisar edir, yeni fikir ifadə edən üzvləri saxlayır və yarımçıq cümlələr formalaşır.

Yarımçıq cümlələr təzə cümlə forması deyildir. Sadə cümlənin əsas növləri – cüttərkibli və təkterkibli cümlələrdir. Bu cümlə formasında bu və ya digər üzv buraxılmadıqda həmin cümlənin bütöv forması, müəyyən üzv buraxıldıqda yarımçıq forması əmələ gəlir.

Yarımçıq cümlələri iki istiqamətdə nəzərdən keçirmək olar: *birincisi, yarımçıq cümlənin nədən ibarət olması; ikincisi, yarımçıq cümlədə nəyin buraxılması.*

Yarımçıq cümlələri üzvlərinin buraxılmasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mübtədası buraxılan yarımçıq cümlə. Bu, aşağıdakı hallarda olur:

a) əvvəlki cümlədə işlənilib sonrakı cümlədə təkrara yol verməmək üçün ixtisar olunması; məsələn: Əmir İnanç onun nə demək istədiyini çox yaxşı bilirdi. Ancaq söz verməyə cəsarət etmədi; Qədir ömründə heç bu cür iclas görməmişdir. Xüsusilə belə, dost bildiyi, arzuladığı adamların yanında iclasda olmamışdır. (M.C)

b) buraxılmış mübtədanın əvvəlki tamamlıq əsasında dərk edilməsilə; məsələn: Gedək onları tapaq. Çox gecikdilər; Sadiq kişini heyrət aldı. Qollarını açdı, əllərini qabağa verdi, vücudunu geri əydi. (M.C)

c) buraxılmış mübtədə əvvəlki cümlənin mübtədə və tamamlığı əsasında təsəvvür edildikdə; məsələn: Mirəli uzaqdan Vaqifi görüb qabağa çıxdı. Görüşdülər.

2. Xəbəri buraxılan yarımçıq cümlə. Buna iki şəkildə rast gəlmək mümkündür: *kontekstual (mətni) və elliptik buraxılma.*

a) kontekstual buraxılma dialoqla daha çox rast gəlinməklə, əvvəlki cümlədə işlənən xəbərin sonrakı cümlədə təkrara yol verilməməsi üçün buraxılması; məsələn: - Bunu kim kəsib? – Özüm; - Hara gedib? – Kürün qırağına. (İ.Ş)

b)elliptik buraxılma mətnlə bağlı olmayıb,cümlənin öz üzvlərinə və məzmununa əsasən müəyyən edilməsi ilə;məsələn:Tez yanıma ! (gəl); Dokdor,mənə bir əlac ! (elə);Səngərə! (girin).

3.Hər iki baş üzvü buraxılan yarımçıq cümlə.Bəzən baş üzvlərin hər ikisi buraxılır;məsələn:-Bəs nədən qorxur uşaq? –Xortdandan.(Ə.H);- Hara gedirsən? – Qalaya.(İ.Ş);- Dərslərini necə oxuyursan? – Yaxşı.

4.İkinci dərəcəli üzvləri buraxılan yarımçıq cümlə.

a) tatamlığın buraxılması;məsələn:- Çox sağol,bəs faytonu neyləyək? – Həyətdə rahatlayarıq.(İ.Ş);- Ağa,maralı gətirdim.-Aparın bişirin.(İ.Ş)

b) zərfliyin buraxılması;məsələn:-Universitetə gedəcək,filologiya fakültəsinə girəcəyəm. - Girə bilməyəcəksən,qəbul imtahanından kəsiləcəksən.

5.Baş və ikinci dərəcəli üzvləri buraxılan yarımçıq cümlə.Məsələn:

Təbiət aşıqı,bəs bu vaxt hardan gəlibsən? – Məktəbdən.(İ.Ş);- Səməd kəndə heç getmir?- Əvvəllər gedərdi.

Yarımçıq cümlənin hansı üzvlərdən ibarət olduğu nəzərə alınaraq onlar belə qruplaşdırılır:

1.Yalnız mübtədadan ibarət yarımçıq cümlələr.Məs.: -Mənmi qulaq asmışam,a bəy? – Bəli,sən. (M.C); - Evinizdə kim var? – Heç kim.(Ə.V); - Kim kəşib kəbinini? – Molla.(İ.Ə)

2.Yalnız xəbərdən ibarət yarımçıq cümlələr.Belə cümlələrdə əksər vaxt xəbər şəxs sonluqsuz işlənir;məsələn:-Bu nədir,Sona? – Sənin solğun çiçəklərin.(S.D); - Bu kişi kimdir? –Məşədi Əzizbəyov.(S.D); -Haralısən? – Qarabağlı.(S.R)

3.Yalnız ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olan yarımçıq cümlələr.Bu qəbildən olan yarımçıq cümlələr aşağıdakı qruplara ayrılır:

a) yalnız tamamlıqdan ibarət yarımçıq cümlələr;məsələn: -Gətir tikim. – Nəyi,qızım? –Köynəyinin düymələrini.(İ.Ş)

b) yalnız təyindən ibarət yarımçıq cümlələr;məsələn:- Neçə nəfər sürücü gətirmisən? – On beş (O.S) –Hansı qızıdır? – Ortada gedən.(V.B)

c) yalnız zərflikdən ibarət yarımçıq cümlələr.Belə yarımçıq cümlələr tərzi-hərəkət, yer,zaman,səbəb,məqsəd,kəmiyyət zərfliyindən ibarət ola bilər.

Tərzi-hərəkət zərfliyindən ibarət olanlar;məsələn: - Bunu necə edirsiniz? – Təkbaşına.(O.Q); - Qatar necə gedir? – Sürətlə.

Yer zərfliyindən ibarət olanlar;məsələn: _ Siz indi hara gedirsiniz? – *Xəstəxanaya.* – Hara zəng çalırsan? –*Polis idarəsinə.*

Zaman zərfliyindən ibarət olanlar;məsələn: - Bəs Elxangilə nə vaxt gedəcəyik? – *Sabah.*(O.Q); - Nə vaxt tutulub? – *Otuz altıda.*(O.Q)

Səbəb zərfliyindən ibarət olanlar;məsələn: - Bəs niyə çilingərliklə məşğul olursan? – *İş tapa bilmədiyim üçün.*(S.R); - Bəs paltarını niyə geymirsən? – *Yuxum qaçdığı üçün.*(İ.Ə)

Məqsəd zərfliyindən ibarət olanlar;məsələn:- Araz qırağına nəyə gedirsiniz? –*Elə belə gəzməyə.*(İ.Ş); - Nə üçün qayıtdın? –*Anamı aparmağa.*(Ə.Q)

Kəmiyyət zərfliyindən ibarət yarımçıq olanlar;məsələn: - Bu sözləri oğluna demisənmi? – *Dəfələrlə*; - Nə qədər çatmır? – *Altı sahi.*

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili,IVh.Sintaksis,Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010